

ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ НАУКИ

П. Рабінович, академік АПрН України,
професор Львівського національного
університету імені Івана Франка

Категорії та закони діалектики — актуальний інструмент сучасного правопізнання (за матеріалами практики Страсбурзького суду)

Вступні зауваги. Плюралізація методології дослідження тих явищ, які відображаються терміно-поняттям «право» (а також похідними від останнього відповідними прикметниками), — закономірна тенденція сучасної вітчизняної наукової юриспруденції. Цей процес неабияк актуалізує проблему прийнятності у цих дослідженнях різноманітних методологічних важелів, зокрема тих, які належать до концептуальних підходів. При цьому особливій гостроті набуває питання про значення і статус підходу *діалектичного*, про співвідношення з ним інших методологічних парадигм.

Деякими дискутантами висловлюється думка про те, що нині у суспільних науках діалектика начеби вичерпала свої евристичні можливості та має бути замінена такими «постмодерністськими» методологічними підходами, як, зокрема, синергетичний, дискурсивно-комунікативний, герменевтичний, аутопойезистичний, і що деякі положення та категорії діалектики (передусім, категорія закону, закономірності) мають бути виведені за межі суспільних наук.

Не маючи змоги тут — з огляду на обмеженість обсягу статті — проаналізувати основні аргументи, які наводяться на підтримку означеної позиції¹, зауважимо лише таке.

¹ Деякі критичні аргументи стосовно цієї позиції див., наприклад: Глезерман Т. И. Опыт критического осмысления диалектического материализма / Т. И. Глезерман // Вопросы философии. — 2000. — № 2. — С. 3–31; Сокол А. Интеллектуальные уловки. Критика современной философии постмодернизма / А. Сокол, Ж. Брикман. — М., 2002; Ивакин А. А. Скептические заметки по поводу философских интерпретаций некоторых выводов синергетики / А. А. Ивакин // Наукове пізнання: методологія та технологія. — Одеса, 2004. — Вип. 1. — С. 47–51; Баранов В. М. Место и роль метода материалистической диалектики в юридическом исследовании / В. М. Баранов, В. Б. Першин, М. В. Баранова // Философия права. — 2007. — № 3. — С. 7–12; Губанов Н. И. Нищета философии постмодернизма / Н. И. Губанов // Философия и общество. — 2007. — № 1. — С. 54–68; Мальцев Г. В. Социальные основания права / Г. В. Мальцев. — М., 2007. — С. 99–116.

По-перше, методологічно значущі положення означених новітніх наукових напрямів являють собою, на наш погляд, не протилежність, не заперечення діалектики, а *конкретизацію*, модифікацію її фундаментальних положень стосовно специфічних різновидів соціальних явищ, які є об'єктами таких наук. Тому останні не можуть розглядатись як альтернатива, «антипод» діалектики, а навпаки, здатні служити інструментами посилення її пізнавального потенціалу.

По-друге, сама діалектика повинна не самоізолюватися від висновків новітніх наукових підходів, а засвоювати і враховувати їх, визначати їх належне місце у своїй концептуально-категоріальній структурі. Це, безперечно, сприятиме її власному змістовно-методологічному збагаченню та розвитку.

І по-третє (з огляду на вищенаведені положення), діалектика як наука про гранично загальні (всезагальні) закономірності усіх й усіляких явищ (матеріальних, духовних, соціальних) цілком зберігає свою універсальну, методологічно-евристичну значущість у будь-якому пізнанні.

Одним зі шляхів демонстрації підставності останньої тези може служити, як видається, вивчення практики Європейського суду з прав людини (далі — Суд) із застосування ним норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі — Конвенція). Адже ця практика за своєю інтелектуальною природою є діяльністю соціально-пізнавальною. Об'єкт останньої становлять відображені у Конвенції соціально-природні права людини, а її предмет — порушення (чи, навпаки, непорушення) цих прав діями держави-відповідача.

Соціально-детермінуючі чинники та складові прав людини. Не можна вирішувати питання про те, порушено чи не порушено певні права людини (а у з'ясуванні цього саме і полягає призначення Суду), не спираючись на певне *загальне* уявлення про ці права, тобто про те, у чому ж, власне, полягає сутність даного феномену. І хоча розгорнутої, вичерпної дефініції поняття прав людини у рішеннях Суду не зустрічається (та й навряд чи колись зустрінеться), низка істотних рис, ознак, неодмінних складників цього явища висвітлюється у згаданих актах або ж втілена, закладена у них, так би мовити, імпліцитно, латентно. До таких складників належать насамперед ті соціальні фактори, котрі визначають, формують та характеризують зміст і обсяг (межі) прав людини.

Серед таких факторів вирізняють:

– інтереси (потреби) людини, справедливо збалансовані з інтересами (потребами) інших суб'єктів та й усього суспільства;

– мораль, що домінує у відповідному суспільстві в певний час;
– мету певного права людини та відповідність (домірність) їй правореалізаційної, правозабезпечувальної та правообмежувальної діяльності держави.

Розглянемо кожен із зазначених феноменів.

1. Перевірку і забезпечення справедливої збалансованості інтересів людини з інтересами (потребами) суспільства Суд вважає одним із основних засобів забезпечення правомірності, правопідставності взаємовідносин «людина — держава». Пошуки й обґрунтування такого балансу зустрічаються у багатьох його рішеннях. Наведемо декілька яскравих, на наш погляд, прикладів.

У рішенні у справі «*Soering v. the United Kingdom*» від 7 липня 1989 р. Суд вказав, що «...Конвенція спрямована на пошук справедливого співвідношення між потребами, пов'язаними з інтересами суспільства в цілому, і вимогами захисту основних прав особи». Стосовно справи «*Rees v. the United Kingdom*» Суд у рішенні від 17 жовтня 1986 р. зазначив, що, з'ясовуючи, чи існує позитивне зобов'язання держави щодо людини, «належить врахувати справедливий баланс, котрий має бути встановлений між інтересами усього суспільства і окремої особи, а пошук цього балансу — мета усієї Конвенції». У рішенні у справі «*B. v. France*» від 25 березня 1992 р. Суд мотивував наявність порушення права на повагу до сімейного життя (ст. 8 Конвенції) тим, що в актах судових органів держави-відповідача «справедливого балансу між загальними інтересами та інтересами індивіда не було досягнуто».

У низці рішень Суду формулюються й певні принципи та рекомендації стосовно інтелектуально-пізнавального процесу визначення відповідності, збалансовування, «зрівноважування» інтересів людини та інтересів суспільства. Гадаємо, що ці гносеологічні настанови (деякі з них наводитимуться нижче) здатні служити корисним оцінно-регулятивним орієнтиром і для національних судів.

2. Особливістю міжнародних актів, котрі стосуються прав людини, є те, що вони часто-густо насичені поняттями з царини моралі. Так, у розглянутому вище питанні щодо врівноваження певних інтересів йшлося саме про «справедливий» (тобто морально схвалюваний) їх баланс. Зазначимо й те, що забезпечення справедливості юридичних процедур, за посередництвом яких держава позбавляє волі тих осіб, котрі вчинили злочин (або ж робить це з інших підстав), а також змі-

нює їхні громадянські (цивільні) права й обов'язки людини, становить, на думку Суду, головну мету ст. 6 Конвенції.

Тому видається цілком природним те, що, застосовуючи «моральні» статті Конвенції, Суд вдається до власної («автономної») їх інтерпретації та аргументації. Так, у рішенні в справі «*Norris v. Ireland*» від 26 жовтня 1988 р. Суд, вважаючи, що він, як і національний орган, не повинен оминати увагою проблеми моральності, не погодився повністю з надто категоричним твердженням уряду Ірландії про те, що «у широкому розумінні мораль демократичної нації — предмет уваги її власних інститутів»; тому Суд зазначив, що за такого підходу держава дістала б можливість «необмеженого розсуду (дискреції) у галузі моралі».

Утім аргументація Суду з приводу моральності є досить своєрідною. Він ніколи не прагне узаконити, абсолютизувати моральну норму певного змісту — встановити, так би мовити, «евронорму» моралі. Цей орган виходить із того незаперечного реального факту, що найбільш поширені, пануючі у різних країнах моральні приписи не завжди змістовно збігаються, а тому визнати лише один із них за єдино прийнятний, загальнообов'язковий для держав — членів Ради Європи було б недемократичним, недоцільним та й нереальним. Суд вважає, що «державні органи, безпосередньо і періодично стикаючись із життєвими реаліями своїх країн, у принципі мають більшу можливість визначитись щодо точного змісту моральних вимог, а також «необхідності застосування обмежень» або ж «штрафних санкцій для їх додержання» (рішення Суду у справі «*Mutter and Others v. Switzerland*» від 24 травня 1988 р.). У цьому рішенні, до речі, було підтримано позицію швейцарського суду, який наклав на заявників штраф за оприлюднення непристойних матеріалів.

Розглядаючи скарги на адресу певної держави, Суд вважає беззаперечним фактом домінування на її території певних моральних уявлень, поглядів, і він, зазвичай, не ставить собі за мету їх схвалювати, стимулювати або ж, навпаки, піддавати критиці чи заперечувати. Такий підхід може бути пояснений ще й тим, що сама Конвенція дозволяє державам-учасницям запроваджувати — за посередництвом національного закону — окремі обмеження деяких прав людини в інтересах захисту саме моральності (статті 8, 9, 10, 11 Конвенції).

У таких випадках Суд вбачає свою роль насамперед у тому, аби встановити, чи не призводять посилання на моральні положення до

невиправданого, на його думку, обмеження або порушення прав людини. Отже, знову ж йдеться про специфічне зіставлення інтересів людини з інтересами суспільства (а точніше — з інтересами його більшості, вираженими у національному законі), зацікавленого у зміцненні моральних імперативів певного змісту. Ось один із показових прикладів. У рішенні у справі «*Dudgeon v. the United Kingdom*» від 22 жовтня 1991 р. Суд зазначив, що незастосування в Ірландії чинного там закону про кримінальну відповідальність за гомосексуальні стосунки не перешкодило поширенню у цій країні моральних стандартів, згідно з якими зазначені акти вважаються непристойними. Тому Суд дійшов висновку про те, що «існуючі аргументи на користь залишення закону без змін є менш вагомими, ніж ті негативні наслідки, котрі можуть бути спричинені вказаним законодавчим положенням для життя людини з гомосексуальною орієнтацією. Отже, обмеження, яке виникає для заявника згідно з цим законом, не є домірним цілям останнього».

3. Як відомо, людська поведінка може регулюватися через визначення принаймні одного з двох її основних складників: мети, а також діяльнісних засобів досягнення останньої. Знаючи зміст цих двох орієнтирів, «регламентаторів» поведінки, можна скласти предметне уявлення щодо відповідного права людини — передусім стосовно його змісту та меж.

У нормативно-правових актах (включаючи й Конвенцію) мета права людини може бути виражена текстуально або ж втілена у них неявно, імпліцитно. Проте вона завжди присутня при формуванні, визначенні його змісту.

Правоконституююча функція мети тих приписів Конвенції, які застосовуються Судом, відображена у багатьох його рішеннях. При цьому в тих випадках, коли мету застосовуваного припису не відтворено безпосередньо у нормативному тексті, Суд сам покладає на себе визначення, інтерпретацію її змісту. Так, у справі «*Tyrer v. the United Kingdom*» (рішення від 25 квітня 1978 р.) він зазначив, що покарання заявника, «у процесі якого з ним поводитись за правилами, визначення яких віднесено до відання державних органів, було зазіханням саме на те, що є однією з головних цілей ст. 3, а саме: на гідність та особисту недоторканність людини». У рішенні у справі «*Brogan v. the United Kingdom*» від 24 листопада 1988 р. Суд зазначив, що «оцінювати негайність» (звільнення заарештованого або його доставлення до судді. — П. Р.) слід з урахуванням предмета та цілей ст. 5:

вона втілює одне з основних прав людини, передбачаючи захист особи від свавільного втручання держави у право на свободу. У рішенні у справі «*Winterwerp v. the Netherlands*» від 24 жовтня 1979 р. Суд встановив, що законність затримання особи має визначатися крізь призму цілей п. «е» ч. 1 ст. 5 Конвенції: така законність має насамперед відповідати національному праву, а також, згідно зі ст. 18 Конвенції, «меті обмежень, дозволених п. «е» ч. 1 ст. 5, ...як для призначення, так і для реалізації заходів, пов'язаних із позбавленням волі... адже у демократичному суспільстві, де визнається верховенство права, будь-яке свавільне затримання ніколи не може вважатися законним».

Істотним моментом у цільовій аргументації рішень Суду є визнання нерівнозначності цілей різних прав людини у визначенні правомірності чи неправомірності певної поведінки держави. Різні за змістом (і за сферою суспільних відносин) цілі Конвенції зумовлюють і неоднакову сферу (обсяг) обмежень з боку державної влади. Так, на думку Суду, обсяг цей є значно більшим, якщо йдеться про цілі моральні, і значно вужчим, коли йдеться про цілі політичні. Тому поведінку, однакову за зовнішніми (формально визначеними, емпірично фіксованими) показниками, Суд визнавав або правомірною, або ж, навпаки, неправомірною залежно саме від тих цілей, для досягнення яких вона вчинялася.

Іншим важливим моментом у врахуванні цілей правозабезпечувальних норм Конвенції, на якому найчастіше наголошує Суд, є встановлення того, чи відповідають зазначеним цілям ті заходи, що їх запровадила держава у суспільну практику (йдеться як про заходи законодавчі, нормативно-правові, так і про індивідуально-правові). Так, у справі «*Lingens v. Austria*» у рішенні від 8 липня 1986 р. Суд зазначив, що він «повинен визначити, чи було дане втручання (держави у діяльність людини. — П. Р.) домірним переслідуваній законом меті, а аргументи, наведені австрійськими судами на його виправдання, є доречними і достатніми». У результаті розгляду справи «*Observer and Guardian v. the United Kingdom*» Суд у рішенні від 26 листопада 1991 р. вказав, що для остаточного прийняття рішення «слід розглянути питання про те, чи були фактично запроваджені обмеження, домірні переслідуваній законом меті».

Три означені явища, що їх Суд вважає основними визначальними чинниками щодо конституювання змісту й обсягу (меж) прав людини, виникають та існують як факти цілком об'єктивні стосовно кожної

окремої людини (тобто щодо її волі та свідомості), кожної відповідної держави (її органів, посадових осіб) і, нарешті, стосовно міжнародних органів. Тому встановлення й фіксація таких факторів, а отже, й визначення прав людини та стану їх дотримання і здійснення можуть відбутися лише за посередництвом соціального пізнання. Звідси й постає проблема *гносеології прав людини*.

Реалізація діалектичної парадигми у правопізнанні Суду. Практика Суду (яка, як зазначалось, є діяльністю у певному сенсі соціально-дослідницькою) поступово сформувала специфічні пізнавальні традиції, вивчення та врахування яких сприятиме вирішенню цієї проблеми також й іншими суб'єктами, зокрема національними судами. Із подальшим поширенням цієї практики, накопиченням ухвалених Судом рішень формуються принципи пізнання основоположних прав людини, стану їх дотримання, тобто, інакше кажучи, гносеологічні засади встановлення правомірності чи неправомірності діяльності держави, її органів та посадових осіб.

Охарактеризуємо далі основні з цих принципів і засад.

Конкретно-історичний підхід (його можна ще назвати «ситуаційним») до встановлення досліджуваних фактів, який виявляється у настійних вимогах, прагненнях Суду враховувати саме особливі, специфічні обставини місця й часу, а також індивідуальні, інколи навіть унікальні, властивості суб'єктів — учасників тієї життєвої ситуації, котра ним розглядається. Найбільш послідовно і, дозволимо собі сказати, майстерно (хоч і не завжди беззаперечно) Суд реалізує зазначений принцип при застосуванні відносно визначених за змістом, насамперед оціночних, понять Конвенції.

Наприклад, у справі «*Herczegfalvy v. Austria*», пов'язаній із застосуванням ст. 3 Конвенції, яка забороняє тортури і нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження, Суд у рішенні від 24 вересня 1992 р. вирішив, що «зазвичай, засіб, що є необхідним з терапевтичної точки зору, не може вважатися «нелюдським або таким, що принижує гідність», особливо за умов, коли, згідно з визнаними принципами психіатрії, лікування, про яке йдеться, виправдовувалось медичною необхідністю». В іншій справі Суд прямо підкреслив, що питання про характер поводження «слід оцінювати у кожному випадку за його особливими обставинами» (рішення у справі «*Wemhoff v. Germany*» від 27 червня 1968 р.).

У справі «*Adamsons v. Latvia*» (котра стосувалася усунення заявника від участі у виборах до парламенту, зважаючи на його колишню

службу у Військах охорони державного кордону СРСР, які підпорядковувались КДБ) Суд у своєму рішенні від 24 червня 2008 р. відзначив, що, зважаючи на широкий набір функціональних повноважень цього органу, використаний у національному законі підхід до обмеження був надто загальним, і вказав, що «доцільно натомість застосувати індивідуальне вирішення питання у кожному разі, тобто вивчення конкретної поведінки особи у кожній окремій справі».

У рішенні у справі «*Carson and Others v. the United Kingdom*» від 4 листопада 2008 р. Суд дійшов висновку про те, що «стосовно питання про отримання пенсійного та соціального забезпечення ті особи, які мешкають на території держав-учасниць, не перебувають у порівняно аналогічній ситуації до тих осіб, що проживають поза межами відповідних держав».

Гносеологічний принцип, що розглядається, чи не найбільш виразно отримував прояв тоді, коли Суд обґрунтовував свої рішення не тільки соціальними, а й навіть суто суб'єктивними особливостями окремих індивідів чи їхніх груп. Так, у справі «*Silver v. the United Kingdom*» Суд у рішенні від 25 березня 1983 р. вказав, що втручання в особисте життя може не бути «передбачене законом» (п. 2 ст. 8 Конвенції) «залежно від здатності конкретного заявника віднайти відповідні правові повноваження і норми». У справі «*Campbell and Cosans v. the United Kingdom*» Суд у рішенні від 25 лютого 1982 р. (із приводу застосування ст. 3 Конвенції) відзначив, що «погроза (школяру фізичним покаранням. — П. Р.) на адресу неуразливої людини може не справити на неї якогось помітного впливу, однак може бути, беззаперечно, такою, що принижує гідність; і навпаки — уразлива людина може бути надзвичайно глибоко вражена погрозою, котру можна було б визнати як таку, що принижує гідність, лише спотворивши звичайне значення цього слова».

Отже, конкретний аналіз конкретної ситуації — таким є фундаментальне кредо Суду. А цей принцип, служить, як відомо, стрижнем, серцевиною діалектичного методу соціального пізнання. Отож, можна стверджувати, що практика Суду, яка втілює цей метод, є цьогочасним свідченням життєздатності й ефективності означеного принципу.

Включення до предмета судового пізнання соціальної значущості фактів, виявлених за формальними ознаками останніх, — їх значущості для конкретної людини, угруповання людей та й для суспільства в цілому.

У багатьох випадках Суд не обмежується лише констатацією наявності чи відсутності дій або подій за їх зовнішніми «параметрами» (до того ж він здебільшого погоджується з висновками національних судів з цього питання). Його завжди цікавить ще й інше: який вплив справили ці факти на існування та розвиток особи (групи осіб) й усього суспільства, як саме вони позначилися на потребах, інтересах та й узагалі на долі тих чи інших суб'єктів. Інакше кажучи, Суд прагне встановити значущість — індивідуальну, колективну, суспільну — тих фактів, котрі зафіксовано та описано, зазвичай, через їхні формально визначені показники (ця значущість, зауважимо, є явищем не менш реальним і — стосовно суб'єкта пізнання — не менш об'єктивним, ніж встановлені факти самі по собі). А саме у такій значущості й полягає соціальна сутність фактів, що вплітаються у тканину суспільного життя, суспільної практики.

Так, щодо вже згадуваної справи «*Dudgeon v. the United Kingdom*» Суд зазначив, що «очевидно, слід з'ясувати ступінь серйозності втручання порівняно з тією суспільною шкодою, яка могла мати місце у разі неповного захисту зазначених інтересів. Для цього потрібно, так чи інакше, зважити на відносну шкоду для особи і держави, яка могла би виникнути внаслідок прийняття рішення». У справі «*Castello-Roberts v. the United Kingdom*» Суд у рішенні від 25 березня 1993 р. дійшов висновку про те, що «заходи, які застосовуються у галузі освіти, обмежують право на невтручання в особисте життя, але не кожний акт несприятливо впливає на фізичну чи моральну недоторканність особи». У рішенні у справі «*Burden v. the United Kingdom*» від 29 квітня 2008 р. Суд дійшов висновку про те, що «так само, як укладення шлюбу, встановлення форми соціального партнерства ...означає виникнення специфічного комплексу юридичних наслідків. Власне ці риси відрізняють зазначені форми від усіх інших форм співжиття. Для людей, котрі вступають у шлюб чи соціальне партнерство, має значення можливість отримувати постійну взаємопідтримку».

Отже, знання про соціальну сутність досліджуваних явищ (а такі знання за їх логіко-гносеологічним статусом неодмінно будуть *оціночними*) теж входять, згідно з позицією Суду, до обсягу тих положень, на яких має ґрунтуватися висновок про порушення або ж, навпаки, про відсутність порушення певного права людини. Тому-то й сама соціальна сутність явищ здатна набувати тут юридичного значення, породжувати конкретні юридичні наслідки. Без таких знань неможливо

забезпечити справедливість судового рішення. А саме її Суд прагне понад усе.

Всебічність пізнання, максимально широке врахування позитивних і негативних (для різних учасників конфлікту) фактів та комплексність, виваженість їх оцінки. Цей принцип сприяє об'єктивності, неупередженості висновків, які мають стати результатом судового дослідження ситуації, пов'язаної з правами людини. Наведемо декілька правоположень, сформульованих Судом з цього приводу:

– «Національні судові органи мають вивчати усі факти, що свідчать на користь або ж суперечать справжній потребі, яка існує з точки зору інтересу суспільства, котра виправдовувала б відступи від норми про повагу до індивідуальної свободи» (рішення у справі «*Letellier v. France*» від 26 червня 1991 р.);

– «Відповідь на питання, що є «нелюдським або таким, що принижує гідність, поводженням чи покаранням», залежить від сукупності обставин справи» (рішення у справі «*Soering v. the United Kingdom*» від 7 липня 1989 р.);

– «щоб оцінити, чи ґрунтувалось втручання, про яке йшлося у скарзі, на «достатніх причинах», «необхідних у демократичному суспільстві», належить ...врахувати всі аспекти даної справи, пов'язані із суспільними інтересами» (рішення у справі «*Handyside v. the United Kingdom*» від 7 грудня 1976 р.).

Окремо слід відзначити те, що у деяких рішеннях Суду досить чітко виявляється діалектичність його аргументації, у процесі якої безпосередньо використовуються об'єктивні закони діалектичного розвитку всіх явищ (включаючи й закономірності самої пізнавальної діяльності), а також деякі фундаментальні філософські категорії.

Так, відображення закону *єдності та боротьби протилежностей* можна «впізнати» у такому фрагменті рішення Суду у справі «*McLeod v. the United Kingdom*»: «...якість конкретного закону... вимагає, щоб закон був доступним для зацікавленої особи і формулювання було достатньою мірою чітким, аби зацікавлена особа могла, отримавши в разі необхідності юридичну консультацію у справі, передбачити з розумним для даних обставин ступенем визначеності ті наслідки, котрі може викликати конкретна дія. Проте такі наслідки не потребують передбачування з абсолютною впевненістю, оскільки це могло би спричинити надмірну жорсткість підходу...». У цьому твердженні можна побачити відображення діалектики абсолютної (формальної) ви-

значеності змісту закону, з одного боку, і його неоднозначності, відносної невизначеності — з другого.

Відображення закону *переходу кількісних змін у якісні* можна констатувати у таких твердженнях Суду:

– «Суд нагадує, що задля того, аби погане поведження становило порушення ст. 3, воно повинно досягти мінімального рівня жорстокості» (рішення у справах «*Assenov and Others v. Bulgaria*», «*Kudla v. Poland*»);

– «позбавлення і обмеження волі відрізняються одне від одного лише ступенем або інтенсивністю, але не природою чи сутністю» (рішення у справі «*Amuur v. France*»).

Вказівку Суду на необхідність розмежовувати й не ототожнювати форму явища і його сутність (або зміст) можна побачити у таких фрагментах його рішень:

– «задля дотримання зобов'язань за Конвенцією є важливою сутність, а не форма» (рішення у справі «*Margaret Murray and Others v. the United Kingdom*»);

– «Суд завжди розумів і розуміє термін «закон» у його «сутнісному», а не «формальному» сенсі» (рішення у справі «*Kruslin v. France*»);

– «...норма закону може отримувати більш ніж одне тлумачення» (рішення у справі «*Vogt v. Germany*»);

– «для того щоб визначити кримінальний — у сенсі Конвенції — характер правопорушення, необхідно спочатку з'ясувати, чи належить закон до галузі кримінального права у правовій системі держави-відповідача, а потім потрібно дослідити саму природу правопорушення...» (рішення у справах «*Schmautzer v. Austria*», «*Umlauf v. Austria*»).

Прояви діалектики *загального й одиничного* можна побачити у констатації Суду про те, що «основна мета Конвенції полягає у тому, аби встановити певні міжнародні стандарти, котрих повинні дотримуватися Договірні Держави в їхніх взаємовідносинах із особами, що перебувають під їх юрисдикцією... Це не означає вимоги абсолютної одноманітності... Договірні Держави залишаються вільними у виборі засобів, які вони вважають належними, а Європейський Суд не може забувати про особливості їх матеріального і процесуального права» (рішення у справі «*Sunday Times v. the United Kingdom*»).

Основні висновки. Отож, на закінчення підіб'ємо деякі концептуально-методологічні підсумки здійсненого нами аналізу гносеологічних засад ухвалення Судом його рішень.

1. Ці рішення загалом є свідченням підставності інтерпретації феномену прав людини як явища *соціального*, «земного» (а не, скажімо, біологічного, психофізіологічного, космічного, божественного тощо). Саме такій інтерпретації, до речі, в основному відповідає наша дефініція його загального поняття, згідно з якою **основоположні права людини** — це певні можливості людини, які необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлені досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені соціально-природними обов'язками інших суб'єктів.

2. Практика Суду наочно актуалізує використання у пізнанні прав людини «класичних» законів і категорій діалектики, їх — у певному сенсі — безальтернативність, незамінність у цій діяльності.

3. Хоч у рішеннях Суду терміни «діалектика», «діалектичний» безпосередньо не вживаються, а його судді зазвичай не належали й не належать до свідомих прихильників історико-матеріалістичного (марксистського) світогляду, проте практика Суду все ж переконливо свідчить, окрім іншого, про універсальність тих загальних закономірностей соціального пізнання, які сформульовані *діалектичною гносеологією соціального детермінізму*. Останні знаходять належне відображення у правопідтверджувальній, правотлумачній, правозастосовній діяльності цієї найповажанішої правозахисної інституції Ради Європи, 50-річчя утворення якої відзначалося у 2009 р.